# Evoluţia limbii române literare în versiuni succesive ale *Scării raiului*. Nivelul lexical (II)[1]

**Oana PANAITE**[*]

**Key-words:** *Varlaam, Romanian literary Language, lexical evolution*

**2.3.** La nivel lexical, dinamica limbii poate fi urmărită atât în adnotările marginale din versiuni diferite, cât şi prin compararea propriu-zisă a unor sintagme/ fragmente de text aparţinând unor versiuni/ traduceri distincte. Adnotările marginale sunt făcute în două direcţii: fie scribul păstrează în manuscrisul pe care-l copiază elementele lexicale din manuscrisul-model, dar, considerându-le arhaice şi necunoscute cititorului, le completează marginal cu un sinonim; fie inserează în textul său termenul pe care-l consideră mai bine cunoscut, specificând pe margine cuvântul corespunzător din manuscrisul-model pe care-l copiază. Analizând lexicul marginal din manuscrisul nr. 2511 şi manuscrisul din 1780, putem face unele consideraţii în ceea ce priveşte diferenţierea diatopică a limbii române.

A. Diferenţierea dialectală este rezultatul interferării a două straturi de limbă diferite, dintre care primul, moldovenesc, arhaizant, reprezintă limba manuscrisului-model, în timp ce al doilea, muntenesc, este specific copistului: ms. nr. 2511: *paingul*, marg. *păianjen* (10$^{v}$); *giuruirea*, marg. *făgăduiala* (31$^{r}$); *giuruirei*, marg. *făgăduialei* (38$^{r}$); *giuruită*, marg. *făgăduită* (44$^{r}$); *osârdiia*, marg. *nevoinţa* (42$^{r}$, 113$^{r}$, 139$^{r}$); *cu nevoinţă*, marg. *cu osârdie* (88$^{r}$, 119$^{v}$); *nevoinţei*, marg. *usteninţei* (195$^{r}$); *şerbul*, marg. *robul* (45$^{r}$); *râvnitori*, marg. *pohtitori* (66$^{v}$); *glăsiia*, marg. *plângea* (101$^{v}$); *pentru dânse*, marg. *pentr-înse* (139$^{v}$); *să cură*, marg. *să aleargă* (179$^{v}$); *numeri*, marg. *numele* (239$^{r}$); *zăpadă*, marg. *omăt* (241$^{r}$); *rostul*, marg. *gură* (250$^{r}$); *dzicem*, marg. *spunem* (379$^{r}$).

B. Din termenii adnotaţi marginal, unii sunt rezultatul conştientizării de către copist a gradului de necunoaştere a lexicului din traducerea-sursă; explicitarea lor este normală şi necesară în concordanţă cu necesităţile care au determinat realizarea unei noi copii a traducerii, anume citirea ei frecventă în principal de către călugării dintr-o mănăstire sau alta. În ms. nr. 2511, lexicul adnotat înlocuieşte:

[1] Prima parte a acestui articol a fost publicat în „Philologica Jassyensia", an VII, nr. 2 (14), 2011, p. 245–253.

Studiul a fost finanţat din Fondul Social European de către Autoritatea de Management pentru Programul Operaţional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013 [POSDRU/89/1.5/S/49944].

[*] Universitatea „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi, România.



BDD-A1082 © 2012 Institutul de Filologie Română „A. Philippide"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-23 15:01:25 UTC)

1) slavonismele din textul originar cu termeni formaţi pe terenul limbii române prin procedee interne, precum derivarea, prin cuvinte deja existente în limbă sau împrumutate din alte limbi: *diavolilor*, marg. *volului* (9[r]); *sârghiş*, marg. *sârguitor* (27[r], 86[r], 97[r]), *ce iaste de sârg*, marg. *de treabă* (135[r]); *de treabă*, marg. *de sârg* (152[r]); *sireap*, marg. *mânios* (157[r]); *meserniţă*, marg. *la magherniţă* (27[v]); *sămăluire*, marg. *voie* (32[r]), dar şi *cunoştinţă* (85[v]); *sămăluiaşte*, marg. *socoteaşte* (203[r]); *blestemat*, marg. *balamut* (46[r]); *pojarul*, marg. *jeratecul* (160[v]); *buiguire*, marg. *ameţeală* (48[r], 128[v]); *buecie*, marg. *mândrie* (216[v]); *buiacă*, marg. *mânioasă* (216[v]); *mânios*, marg. *buiac* (216[v]); *să scârbeaşte*, marg. *să scărăndăveaşte* (245[v]);

2) formaţiunile arhaice cu unele curente în epoca în care are loc copierea manuscrisului: *dintru dânşii*, marg. *andesine* (140[v]); *odată*, marg. *dinioară* (47[r]); *odinioară*, marg. *odată* (108[v]); *vreodată*, marg. *dinioară* (58[v]); *oarecui*, marg. *nicicui* (65[r]); *prepuiu*, marg. *adaog* (48[r]); *săvai*, marg. *măcar* (32[r], 132[v]); *zăduful*, marg. *pripecul* (312[r])

3) clarifică unii termeni al căror sens a devenit ambiguu: *nemânioasă*, marg. *nebârfitoare* (163[r]); *opusteaşte*, marg. *ce năpusteaşte* (204[v]).

Deşi manuscrisul din 1788 conservă redacţia *Leastviţei*, există totuşi unele diferenţe lexicale; ele nu apar sub formă de adnotări marginale, ci sunt inserate în textul propriu-zis. Şi aici poate fi operată o clasificare a tipurilor de înlocuiri – pentru exemplificare, primul element este din *Least*., în timp ce al doilea din manuscrisul de la 1780:

a) slavonisme înlocuite prin formaţii lexicale româneşti: *nestrânsa* (2[v]) – *nestrânsoare* (2[v]); *liubov* (2[v]) – *dragoste* (3[r]); *trudei* (3[r]) – *ostenelei* (3[r]); *destonic* (3[v]) – *vrednic* (4[r]); *sârghiş* (12[r]) – *de sirg* (13[v]); *găvozdirea* (92[v]) – *deprinderea* (91[v]); *năsălnice* (94[r]) – *năprasnice* (93[r]);

b) dezambiguizarea unor termeni: *giudeţ* (95[v]) – *giudecători* (94[r]) etc.

Lexicul evoluează în sincronie prin variantele diatopice specifice graiului moldovean sau muntean (nu există nici o variantă a *Leastviţei* al cărei copist să aparţină prin grai unei alte zone geografice decât Moldova sau Muntenia), iar în diacronie prin înlocuirea succesivă a slavonismelor originare cu termeni autohtoni sau cu împrumuturi din greacă, în cazul noilor traduceri făcute după un original grecesc. Prima modalitate de evoluţie este evidentă în cazul variantelor *Scării* care păstrează redacţia lui Varlaam; evoluţia limbii în diacronie va fi urmărită în studiul de faţă.

### 2.3.1. Elemente lexicale arhaice, generale în epoca primelor noastre texte literare sau proprii autorului

*Least*. 275[r], Ms. 1780: 213[v]: ***îndireptătoriul/îndreptătoriul***; Costachi 1814: 199[v]: ***povăţuitoriul***; Stăniloae 1980: 440/32: ***povăţuitoriul***; Corneanu 1994: 534: ***păstorul***; PG 1181: ***προσερχομένοις****/Animorum* ***dux*** *et* ***moderator*** (1182); Fr. (35): ***Un conducteur***, ***un pasteur*** *des âmes*.

*Îndireptătoriul*, termenul folosit de Varlaam, traduce slavonul ***наставникъ*** ‘καθηγητής (guide, conducteur) dux, ἐπιστάτης, praefectus, institutor’ (Miklosich 1865, s.v.), preluând, cel mai probabil, nota comună din direcţiile de semnificaţie, anume *cel care îndreaptă/conduce pe cineva spre ceva*. Termenul *povăţuitorul*



BDD-A1082 © 2012 Institutul de Filologie Română „A. Philippide”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-23 15:01:25 UTC)

preferat de Costachi are sensul învechit, pierdut astăzi, de ‘conducător’ (vezi Scriban 1939, s.v.); Stăniloae, care preia opţiunea lui Costachi, se înscrie însă într-o nouă direcţie de semnificare, cea actuală, de ‘sfătuitor’, căci opţiunea sa este transpusă într-un context cultural şi într-o epocă diferită a limbii române literare. În acest context, *păstorul* pare a fi cuvântul cel mai puţin marcat stilistic, ales datorită sensului comun cu gr. *προσερχομένοις*, participiul verbului *προσέρχομαι* ‘aller vers *ou* auprès; *d’où* s’approcher, s’avancer’ (DFG, s.v.).

Rămânem în domeniul variatelor cuvinte utilizate pentru desemnarea *păstorului sufletesc*: *Least*. 280$^{v}$, Ms. 1780: 218$^{r}$: ***puitoriul cel bun a nevoinţei/ nevoinţii*** *noastre*; Costachi 1814: 202$^{v}$: ***Puitoriul de nevoinţă***; Stăniloae 1980: 448/ 71: *Conducătorul* ***luptei***; Corneanu 1994: 543: ***bunul*** *judecător*; PG 1193: ***τοῦ καλοῦ*** *ἀγωνοθέτου/agonotheta* ***magna*** **(1194)**; Fr. (72): ***juste et souverain*** *Rémunérateur*.

Varlaam traduce în română prin *puitoriul* [...] *nevoinţei* slavonismul ***по҃вигоположникь*** (***слобоположнитель горкь*** într-un alt loc (168$^{v}$) este redat prin *puitoriul de cuvînt amar*); ***положьникъ***, cf. Miklosich 1865, s.v., are sensul de ‘qui constituit’, deşi verbul ***положити*** are sensurile ‘τιθέναι ponere, ἐναποτιθέναι deponere’, de unde ar putea rezulta opţiunea lui Varlaam pentru *puitor*; celălalt termen – ***по҃виго*** – este transpus aici prin *nevoinţă*, deşi în textul său Varlaam îl împrumută şi cu forma originală: *podvig*, cu sensul de ‘luptă’. Opţiunea de traducere a lui Varlaam e preluată ca atare şi de Veniamin Costachi în traducerea sa de la 1814, cu toate că acesta, nu trebuie să ignorăm, traduce un text grecesc. Mai mult, semantismul primar al gr. *ἀγωνοθέτης* trebuie să i se fi părut profan pentru a reprezenta un atribut al divinităţii: ‘1. agônothète, organisateur *ou* président des jeux publics’, căci acesta cel mai probabil nu cunoştea sensul secundar al cuvântului grecesc, anume ‘arbitre, juge, *en gén*.’ (DFG, s.v.). Pentru sensul secundar optează Corneanu în traducerea sa şi, indirect, traducătorul ediţiei franceze, dar şi Stăniloae, care evită cuvântul modern, din terminologia sportivă, *arbitru*, în favoarea sinonimului cu semnificaţie mai largă, *conducător*. Cu siguranţă Stăniloae a consultat şi textul lui Veniamin Costachi - numai aşa se poate explica faptul că traduce şi *nevoinţă*, simţit ca arhaic în acest context, prin *luptă*, fără să se abată de la semnificaţia textului original.

În secvenţa următoare, reţine atenţia modalitatea prin care este redat gr. *ἔμπλαστρον* ‘emplâtre’ (DFG, s.v.): Varlaam utilizează substantivul *unsóre*, reţinut ca atare şi de copistul variantei din 1780; Măzăreanu exprimă printr-un alt cuvânt, ‘leacul’: *păstoriu*; Stăniloae, consecvent limbajului tradiţional filocalic, utilizează termenul de *doftorie*, derivat de la *doftor*, pe care-l foloseşte cu regularitate în întreaga traducere, iar Corneanu apelează la o parafrază verbală: *nu are nevoie să fie îngrijit de alţii*. Interesează opţiunea lui Veniamin Costachi care redă gr. *ἐμπλάστρος* prin *plastor*, opţiune urmată consecvent de autor şi în alt loc al traducerii lui, dar şi de traducătorii moderni ai *Scării* (Corneanu şi Stăniloae, secvenţa 2): (1.) *Least*. 270$^{r}$, Ms. 1780: 209$^{v}$: *Vraci iaste cela ce are şi trupul şi sufletul fără de boală şi nu-i trebuiaşte nice o* **unsóre** *pentr-aceastea.* VM 1766: 266$^{r}$: *Păstoriul iaste dohtor care iaste sănătos şi la trup şi la suflet, şi nu numai că însuşi lui nu-i trebueşte nice un* ***păstoriu****, că încă şi altora poate să le agiute.*



**BDD-A1082 © 2012 Institutul de Filologie Română „A. Philippide”**
**Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-23 15:01:25 UTC)**

Costachi 1814: 197[r]: *Doftor iaste cela ce pre trup şi pre suflet îl are fără de boală, şi de nici un* ***plastor*** *de la alţii, nicidecum nu are trebuinţă*. Stăniloae 1980: 433: *Doftor este cel ce are trupul şi sufletul nebolnav, neavînd nevoie de nici o* ***doftorie*** *pentru ele*. Corneanu 1994: 527: *Medic („iatros") este cel care a dobîndit un trup şi un suflet sănătos şi care* ***nu are nevoie să fie îngrijit de alţii***. PG 1165: *Ἰατρός ἐστὶν, ὁ τὰ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν κεκτημένος ἄνοσον, μηδὲ μιᾶς* ***ἐμπλάστρου*** *παρ' ἄλλων τὸ παράπαν δεόμενος, Medicus est, qui ab animo corporeque sanus valensque, nulla pre se* ***medicabula*** *aliunde desiderat* (1166). Fr. (4): *Le médecin spirituel est une personne qui, ayant le corps chaste et l'âme pure, n'a besoin ni du* ***secours*** *ni des* ***remèdes*** *des autres*.

*Plastur* (cu varianta fonetică *plastor*) reprezintă de fapt una din numeroasele forme populare ale neologismului *emplastru*, împrumutat ca atare din vgr.: *blastru, bleastru, plastru, pleastru, blastur, bleastur, plastur, pleastur*, cf. ngr. *μπλάστρι*, v.sl. ***пластырь*** '*ἔμπλαστρον*, emplastrum' (Scriban 1939, s.v., Miklosich 1865, s.v.), având sensul 'medicament cleios întins pe o bucată de pânză făcut ca să fie lipit pe pelea unui bolnav' (Scriban 1939, s.v.).

(2.) *Least*. 271[r/v], Ms. 1780: 210[v]: *Agoniseaşte şi tu, o, minunate părinte,* ***leacuri***, […], ***iarbă somnuroasă/ somnoroasă***, *cuţit, legături*; Slavonă (*Least*. 271[r/v]): ***ѿ чюдесне помазанїа, данїа, бритвы, насыпанїа, гѫвѫ, безболѣзниїе, кръвопꙋстиаа, жегы, помазы, ꙋспителна, нофь, привѫзы***; Costachi 1814: 197[v]: *Aibi şi tu, o, minunate,* ***plastori***, […] ***afionuri***, *sabie, oblojituri*. Stăniloae 1980: 435: *Să ai şi tu, o, minunate,* ***plasturi***, […] ***doftorii de somn***, *cuţit, feşe şi neîngreţoşarea;* Corneanu 1994: 529: *Dobîndeşte şi tu, o prea minunate părinte,* ***cataplasme*** *(scil.* ***plasturi)***, […] ***anestezice***, *cuţit, pansamente*; PG 1168/1169: *κέκτησο καὶ σὺ, ὦ θαυμάσιε, ἔ****μπλαστρα,*** […] ***ὑπνωτήρια***, *μάχαιραν, καταδέσμους*; *Et tu vir admiratione merito suspiciende, fac ut comparata habeas medicaminum amuleta:* ***emplastra***, […] ***hypnotica sive soporifera pocula***, *ferrum chirurgicum et vincula (1167/1170)*; Fr. (14): *Vous, père admirable et digne de servir de modèle, ayez toujours avec vous toutes les amulettes et les remèdes dont vous pouvez avoir besoin pour vos malades spirituels: portez toujours les* ***emplâtres***, […] ***les hypnotiques***, *tous les instruments de chirurgie et toutes les autres choses qui vous seront nécessaires pour les différentes opérations que vous aurez à faire*.

Remarcăm evoluţia procesului de semantizare care are loc pentru a desemna noţiunea de 'anestezic': de la desemnarea referenţială, adoptată de Varlaam (*iarbă somnuroasă*), împrumutul unui termen (*afionuri*), la exprimarea parafrastică (*doftorii de somn*) şi, în final, termenul specializat – *anestezice* (poate prea specializat, în context potrivindu-se mai bine termenului *somnifere*, cf. şi gr. *ὑπνωτήρια*, lat. *hypnotica sive soporifera pocula*, fr. *les hypnotiques*). *Afion*, ieşit din uz astăzi, provine din vgr. *ὄπιον* 'suc du pavot, opium' (DFG, s.v.) prin filieră turcă, cf. turc. *afion* şi *afiun*; cf. şi ngr. *αφιόνι*, lat. *opium* (apud Scriban 1939, s.v.); Scriban înregistrează numai pluralul în *-oane*, deşi, după cum reiese din textul lui VC, există şi atestarea pluralului în *-uri*. Seria de echivalenţe care rezultă este următoarea: *iarbă somnuroasă – afionuri – doftorii de somn – anestezice – ὑπνωτήρια – hypnotica sive soporifera pocula – les hypnotiques*. Cu toate că enumerarea din traducerea lui Varlaam este conformă cu ordinea elementelor



BDD-A1082 © 2012 Institutul de Filologie Română „A. Philippide"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-23 15:01:25 UTC)

lexicale din versiunea slavă alăturată, se observă efortul traducătorului de a traduce fiecare termen, redându-l prin cuvinte curente în epocă sau în zona geografică de proveniență: ***помазаниѥ*** ‘ἀλοιφή, unctio’ – prin *leacuri*; ***даниѥ*** ‘δόσις, datio’ – prin *dare de curăţire*, ***бритва/ бритвиѥ*** ‘ξυρόν, novacula; rasoir’ – prin *brici*, ***насъпаниѥ*** ‘iniectio clim. ioan’ – prin *presărare de ierbi*; ***гѫба*** ‘σπόγγος, spongia’ – prin *burete*; ***безболѣзниѥ*** ‘ἀνωδυνία, doloris absentia’ – prin *zbancă*, folosit cu sensul secundar, dialectal de ‘ventuză’ (Scriban 1939, s.v.), ***кръвопоустьнъ*** ‘sanguinem emittens’ – prin *strecneală* ‘dialectal (est) lanţetă, cuţit de luat sânge’ (Scriban 1939, s.v.), ***жегъ*** ‘καῦμα ardor; brûlure, chaleur de la fièvre, marque de brûlure, cicatrice’ - prin *cinii de ars*, unde *cinie* are sensul de ‘unealtă, instrument’ (Scriban 1939, s.v.); ***помазъ*** = ***помазаниѥ*** ‘χρίσμα, unctio’ – prin *unsori*; ***ѳспитєлна*** – prin *iarbă somnuroasă*; ***ножь*** ‘μάχαιρα, gladius; grand couteau; couteau pour les sacrifices, couteau de chirurgien; ciseaux pour couper les cheveux’ – prin *cuţit*; ***привлзъ*** ‘δεσμός, vinculum; tout ce qui sert à lier, *particul.* corde’ – prin *legături* (vezi Miklosich 1865, s.v., Scriban 1939, s.v., DFG, s.v.).

În continuare, prezentăm variantele diferite prin care traducătorii desemnează *judecata divină*: Varlaam foloseşte cuvântul general în epocă cu fonetism moldovenesc *giudeţ* şi cu sensul, pierdut astăzi, ‘judecată’; Costachi preia din neologismele neogreceşti care circulau în epoca sa un cuvânt specializat în limbajul juridic pentru desemnarea sălii de consiliu, dar şi a consiliului propriu-zis, *divan* (vezi SCRIBAN 1939, s.v.), devenit astăzi arhaism; traducerea lui Corneanu este mai apropiată de versiunea din PG, dar şi de cea franceză, în timp ce Stăniloae foloseşte sinonimul termenului juridic *proces – judecată*: *Least*. 276[r], Ms. 1780: 215[r]: *întru fricatul şi* ***adeveritul*** *nostru* ***giudeţ***; Costachi 1814: 200[v]: *la înfricoşatul şi* ***cu adevărat Divanul*** *nostru*; Stăniloae 1980: 442/ 43: *la* ***judecata*** *înfricoşătoare şi* ***adevărată*** *a noastră*; Corneanu 1994: 537: *la înfricoşatul şi* ***dreptul*** *nostru* ***tribunal***; PG 1185: *ἐν τῷ φοβερῷ ἡμῶν καὶ* ***ἀληθῶς δικαστηρίῳ****/ad nostrum se* ***tribunal*** *vere* ***formidabille*** (1186); Fr. (47): *devant* ***un tribunal*** *vraiment* ***formidable***. Varianta latină şi cea franceză nu mai traduc atributul de *înfricoşător*, cf. gr. *τῷ φοβερῷ* ‘*qui cause de l’effroi, effrayant, terrible*’; observăm, tot în ceea ce priveşte atributele care însoţesc termenul *giudeţ*, absenţa prefixului *în-* în derivatul folosit de Varlaam (este de altfel singura atestare, în celelalte locuri adjectivul fiind cu forma actuală, *înfricat*). Adjectivul *adeverit* evoluează formal la *adevărat*, fără a exprima întregul conţinut semantic al gr. *ἀληθής* ‘1. non caché, *d’où* vrai, sincère, franc; 2. loyal, juste, équitable’ (DFG, s.v.) redat mai potrivit prin *drept*, care implică şi *adevărat*, conform traducerii lui Corneanu.

În traducerea lui Varlaam, *socotitoriu* redă – destul de ambiguu, din cauza polisemantismului verbului de la care derivă –, slavonul ***съмотритєль*** (280[r/dr.]), cu sensul ‘οἰκονόμος’; ambiguitatea este eliminată de Costachi care împrumută din textul grecesc pe care-l traduce cuvântul *iconom*, păstrat ca atare şi de Stăniloae, deşi nu mai era actual şi ar fi putut fi transpus printr-un sinonim, precum *administrator*. Corneanu se apropie din nou, prin opţiunea de traducere, de versiunea franceză a *Scării*: *Least*. 280[r], Ms. 1780: 218[r]: *Cine iaste pus de la Dumnedzău* ***socotitoriu***; Costachi 1814: 202[v]: *Cine oare iaste unul ca acesta* ***Iconom*** *de la Dumnezeu*; Stăniloae 1980: 447/ 70: *Cine este oare un astfel de* ***iconom*** *al darului lui*



**BDD-A1082 © 2012 Institutul de Filologie Română „A. Philippide”**
**Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-23 15:01:25 UTC)**

*Dumnezeu*; Corneanu 1994: 543: *Cine este* ***păstorul*** [...] *aşezat de Dumnezeu*; PG 1193: *Τίς ἄρα τοιοῦτος καθέστηκεν ἐκ Θεοῦ* ***οἰκονόμος*** */Quis porro erit divinus ille* ***oeconomus*** **(**1194); Fr. (71): *Mais quel sera donc* ***le pasteur*** *établi de Dieu*.

Observăm şi evoluţia grafiei toponimului *Muntele Măslinilor* – tradus de Varlaam prin *măgura Eleonului* (în textul slavon alăturat găsim ***магóрѫ маслиньнѫ*** (288$^{v/dr.}$) – un argument în plus pentru susţinerea ipotezei conform căreia acesta nu este originalul traducerii lui Varlaam, fiind colaţionat de scribul care a copiat autograful pierdut al mitropolitului moldovean. Veniamin Costachi, dar şi Corneanu, un secol mai târziu, optează tot pentru o traducere conformă originalului, în timp ce Stăniloae redă acest toponim prin sintagma *Muntele Măslinilor*, cf. lat. *montem Oliveti*: *Least*. 288$^{v}$, Ms. 1780: 224$^{v}$: ***măgura Eleonului***; Costachi 1814: 206$^{v}$: ***muntele Eleónului***; Stăniloae 1980: 461: ***Muntele Măslinilor***; Corneanu 1994: 554: ***muntele Eleon***; PG 1205: ***τὸ ὄρος τῶν Ἐλαιῶν/montem Oliveti*** (1206).

### 2.3.2. Slavonisme

Spre deosebire de Dosoftei, care inovează în lexic prin creaţii lexicale personale, Varlaam preia lexicul din sursa pe care o traduce, în situaţia în care în limba română existau „goluri semantice”. Reprezentând, în cea mai mare parte, slavonisme cu corespondent în textul original pe care-l traduce, acestea sunt simţite de scribii care realizează copiile ulterioare ca fiind anacronisme (arhaisme) şi, în consecinţă, sunt înlocuite cu alte formaţii lexicale. Evoluţia lexicului din acest punct de vedere surprinde procesul de constituire a terminologiei religioase. Exemplele următoare vin să ilustreze acest proces: *Least*. 270$^{r}$: *mai de-nainte cu* ***destoniciia***; Ms. 1780: 209$^{r}$: *mai nainte cu* ***vreadniciia***; Costachi 1814: 197$^{r}$: *cei întîiu cu* ***vreadniciia***; Stăniloae 1980: 433: *cei dintîi după* ***vrednicie***; Corneanu 1994: 527: *cei dintîi în* ***vrednicie***; PG 1165: *πρῶτοι τῷ* ***ἀξιώματι****, primi honoris* ***dignitate*** (1166); Fr. (1): *les premiers dans les cieux par l'éminence de leur* ***gloire***. Termenul *destonicia* ‘vrednicie’ din *destoinic* (< slav. **достоиникъ** ‘homo dignus’ Miklosich 1865, s.v.) şi derivatele lui, specific prin forma aceasta limbii lui Varlaam şi înlocuit prin *vrednicie*, din *vrednic* (‘capacitate, rar: hărnicie, demnitate’ Scriban 1939, s.v.) de către copistul autor al manuscrisului de la 1780, conservă tocmai sensul de ‘demnitate’ considerat de Scriban „rar” al gr. *ἀξίωμα, ατος* ‘prix, valeur, considération, estime, honneur, dignité’ (DFG 1963, s.v.) şi lat. *dignitate*. Termenul folosit de Varlaam era considerat, încă de la sfârşitul sec. al XVIII-lea, un arhaism, motiv pentru care este înlocuit de sinonimul său, *vrednicie*; ultimul cuvânt este menţinut în lexicul religios până astăzi.

*Vrăciuire*, folosit chiar de Varlaam cu perechea sinonimică *tămăduire* 42$^{v}$ – *vrăciuire* 280$^{v}$, face parte din categoria cultismelor (în cazul de faţă, slavonisme) care îşi pierd puterea de semnificaţie o dată cu trecerea timpului şi cu tot mai slaba cunoaştere de către clasa cultivată a slavonei; de aceea nici nu este de mirare înlocuirea lui cu un termen mai cunoscut şi, implicit, mai utilizat: *Least*. 271$^{v}$, Ms. 1780: 210$^{v}$: *în ce chip vom putea arăta că ştim* ***meşterşiug de vrăciuire/ vindecare***; *Least*. 280$^{v}$, Ms. 1780: 218$^{v}$: *cu* ***vrăciuirea/ vrăciuire*** *aceluia şi pre sine* ***să tămădui/ tădui***; Costachi 1814: 197$^{v}$: *cum pre* ***ştiinţa meşteşugului*** *o vom arăta?* 202$^{v}$: *din* ***tămăduirea*** *aceluia şi pre sineşi de-aciia* ***s-au tămăduit***; Stăniloae 1980: 435: *cum*



BDD-A1082 © 2012 Institutul de Filologie Română „A. Philippide”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-23 15:01:25 UTC)

*ne vom arăta* ***ştiinţa****?* 448/ 72: *prin* ***vindecarea*** *aceluia* ***vindecîndu-se*** *pe sine însuşi*; Corneanu 1994: 529: *cum ne vom arăta* ***priceperea*** *noastră?* 543: ***s-a tămăduit*** *şi pe sine, din* ***tămăduirea*** *aceluia*; PG 1169: *πῶς, τὴν* ***ἐπιστήμην ἐνδειξώμεθα****, poterimusne noastram* ***medicandi scientiam*** *testatam facere?* (1170); 1193: *ἐκ τῆς ἐκείνου* ***ἰάσεως****, καὶ ἑαυτὸν λοιπὸν* ***ἰασάμενον****/ex alta mentis demissione propter alterius procuratam* ***sanitatem****, ipse quoque* ***salutem*** *est consecutus* (1194); Fr. (13): *nous serait-il possible d'exercer avantageusement vis-à-vis de nos malades les fonctions et de remplir* ***les devoirs de médecin****?*; (73): *il lui accorda et sa propre guérison et la* ***guérison*** *de la personne en faveur de laquelle il s'intéressait et s'était entièrement oublié.*

Ceea ce era iniţial meşteşug, adică îndemânare, a devenit ulterior *ştiinţă*, vindecarea nemaifiind rezultatul acţiunii vraciului, ci a medicului, a celui care posedă ştiinţa medicinei; se poate vorbi aici de substituirea cuvintelor în cauză datorită evoluţiei realităţii extralingvistice: *Least*. 270$^{r}$, Ms. 1780: 209$^{v}$: ***Vraci***; VM 1766: 266$^{r}$: *[Păstoriul iaste]* ***dohtor***; Costachi 1814: 197$^{r}$: ***Doftor***; Stăniloae 1980: 433: ***Doftor***; Corneanu 1994: 527: ***Medic*** *(„iatros”*); PG 1165: ***Ἰατρός, Medicus*** (1166); Fr. (4): *Le* ***médecin*** *spirituel*. Folosirea sinonimelor este nu numai rezultatul opţiunii stilistice a fiecărui traducător, ci şi al influenţei originalului tradus. Arhaismul *vraci* (păstrat totuşi de copistul manuscrisului din 1780) este înlocuit, potrivit evoluţiei vocabularului limbii române, mai întâi prin *dohtor* de către Măzăreanu (care împrumută rus. *dóhtor*, cf. Scriban 1939, s.v.) şi ulterior prin *doftor* (păstrat şi în ediţia modernă a lui Stăniloae – consecvent intenţiei sale mărturisite de a se înscrie într-o „*terminologie cât mai tradiţional filocalic*” –, deşi reprezintă varianta populară, aflată în uz şi astăzi,) şi corespondentul său modern *medic*.

Ceea ce Varlaam exprimă pleonastic, prin juxtapunerea în acelaşi context a sinonimelor *ocărîle şi dosădzile*, este ulterior redat prin termeni diferiţi, sinonime parţiale sau totale a gr. *ἀτιμία* ‘mépris’: *necinstirea*, *dojenirea*, *dispreţul de sine*; se observă, de asemenea, o schimbare de perspectivă: dacă versiunile vechi (urmând destul de fidel traducerea lui Veniamin Costachi, includem aici şi traducerea lui Stăniloae) dezvoltă imagini vizuale materializate în acţiuni concrete, Corneanu operează o abstractizare a limbajului, schimbând în primul rând instrumentul: *briciul* sau *bisturiul* (instrumente concrete care declanşează imaginea vizuală) se transformă la el în *medicament*, semnificând mai mult un proces spiritual decât unul fizic: *Least*. 271$^{v}$, Ms. 1780: 210$^{v}$: *Briciul iaste* ***ocărîle şi dosădzile*** *ce mucică şi curăţeaşte/ curăţesc rana mîndriei*; Costachi 1814: 198$^{r}$: *Briciul iaste* ***necinstirea*** *carea muşcă şi pre putrejunea mîndriei o tămăduiaşte*; Stăniloae 1980: 435: *Bisturiul este* ***dojenirea*** *care muşcă, dar după puţin vindecă*; Corneanu 1994: 529: *Medicamentul este* ***dispreţul de sine*** *care muşcă păcatul şi vindecă abcesul mîndriei*; PG 1169: *Σηρίον ἐστὶ* ***ἀτιμία*** *δάκνουσα, καὶ αἰήσεως σηπεδόνα θεραπεύουσα/Cataplasma est mordens animum convitium et contumelia, quibus existimationis insolentioris putor curatur ac rescinditur* (1170); Fr. (14): *le cataplasme est la figure* ***des mépris et des humiliations*** *qui mordent et déchirent le cœur pour en faire sortir le pus infect de la vaine gloire.*

Înlocuirea unui slavonism printr-un cuvânt propriu limbii române este ilustrată şi în exemplele următoare. Verbul *a stidi*, cu etimologia vsl. **стыдѣти сѧ**,



BDD-A1082 © 2012 Institutul de Filologie Română „A. Philippide”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-23 15:01:25 UTC)

reprezintă un împrumut din textul slavon utilizat: *дрѣгы и стыдѣтсѧ дрѣзнии* (273[r/dr.]). În acest context îşi actualizează semnificaţia de ‘a se sfii’, conformă cu sensurile slavonismului împrumutat: ‘αἰσχύμεσθαι, καταισχύνεσθαι erubescere’ (Miklosich 1865, s.v.) – termenul nu are toate dezvoltările semantice ale gr. αἰδέομαι – οῦμαι ‘éprouver un sentiment de honte, de pudeur, de respect, *d’où* 1. avoir de la pudeur; 2. *avoir honte, craindre de*; 3. *révérer, respecter*’ (DFG, s.v.), sensuri secundare pentru care optează traducătorii ediţiilor moderne ale *Scării*. Interesantă este opţiunea stilistică a lui Veniamin Costachi: mitropolitul utilizează o creaţie verbală personală: *a se cucernici* – neînregistrată în Scriban –, derivată de la adjectivul *cucernic*, care provine, la rândul lui, din vb. *a se cuceri*, cu sensul (înv.) ‘a se umili, a face omagiu’, întâlnit şi la Dosoftei, cf. Scriban 1939, s.v.: Least. 273[r], Ms. 1780: 211[v]: *Priiatinii **să** şi **stidesc** de ceia ce li-s cu adevărat iubiţi şi priiatini şi-i ascultă*; Costachi 1814: 198[v]: ***să cucernicesc** priiatenii şi îi ascultă*; Stăniloae 1980: 437/ 16: *îi **respectă** prietenii şi îi ascultă*; Corneanu 1994: 531: *Prietenii **respectă** şi ascultă pe adevăraţii lor prieteni*; PG 1172: *τοῦς ἀκροτάτους φίλους, καὶ **αἰδοῦνται** οἱ φίλοι καὶ ὑπακούουσιν,/Intimos regis amicos etiam alii regis amici **veneratione** prosequuntur* (1171); Fr. (19): *les amis mêmes du roi **honorent** les personnes qu'ils savent être le plus avancées dans son amitié*.

Procesul de înlocuire a slavonismelor/ cuvintelor devenite arhaice utilizate de Varlaam prin corespondentele lor lexicale moderne este evidentă şi în cele ce urmează. Verbul *a (se) nevoi* cu sensurile ‘a (se) sili, a (se) constrânge’ (Scriban 1939, s.v.) cedează locul sinonimului său, *a (se) sili*. Mai mult, Corneanu literarizează traducerea, intensificând, prin expresia verbală folosită, *a se lăsa violentaţi*, acţiunea moderată descrisă de verbul *a (se) sili*; în fond, opţiunea sa corespunde sensului primar al gr. *βιάζω* ‘1. user de force *ou* de violence’, în timp ce opţiunile celorlalţi traducători se opresc la sensul extins, generalizat al acestuia ‘3. *p. ext.* forcer (à), contraindre (à)’ (DFG, s.v.): *Least.* 273[r]: *Aseamenea **simt**/şi **nevoiţi** dinşi*; Ms. 1780: 212[r]: *Aseamenea **sint nevoiţi** de dinşi*; Costachi 1814: 198[v]: *Poate încă şi **siliţi sunt** de dânşii*; Stăniloae 1980: 437/ 16: *Ba poate **se** şi **lasă siliţi** de ei*; Corneanu 1994: 531: *la nevoie **se lasă** chiar **violentaţi** de către dânşii*; PG 1172: *Ἴσως δὲ καὶ **βιάζονται** ὑπ’ αὐτῶν/et vel ultro nolentibus etiam **se ingerunt** et subserviunt* (1171).

În secvenţa următoare există un consens implicit în redarea noţiunii de *lege*; diferenţa apare atunci când se realizează transpunerea celuilalt termen. În textul traducerii lui Varlaam coexistă *tocmală* ‘organizare’cu *ustav* (< v.sl. **оустав** ‘finis, ὅρος terminus, regula; δογμα sententia’ (cf. Miklosich 1865, s.v.; vezi şi Scriban 1939, s.v.), căci au aceleaşi sensuri; *ustav* este specializat, semnificând exclusiv ‘regulă, rânduială (bisericească sau monahală)’, dar acest lucru nu constituie un argument pentru utilizarea lui exclusivă, în textul lui Varlaam observându-se predominarea lui *tocmală*, care astăzi şi-a pierdut sensul întâlnit în vechea română literară. *Ustav* reprezintă opţiunea lui Măzăreanu, datorită şi influenţei originalului, iar Veniamin Costachi traduce literal gr. *ὅρος*, al cărui sens primar este ‘borne, pierre servant de borne, *d’où* borne, limite, frontière’ (DFG, s.v.). Stăniloae preferă unul din sensurile secundare ale termenului: ‘règle de conduite, règle *en gén.*’ care, prin generalizare, devine *îndreptar*; la acelaşi sens al gr. *ὅρος* se opreşte şi



BDD-A1082 © 2012 Institutul de Filologie Română „A. Philippide”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-23 15:01:25 UTC)

Corneanu, cu diferenţa că, în timp ce Stăniloae optează pentru un termen generic (*îndreptar* presupune o sumă de *reguli*), el utilizează un sinonim pentru *regulă – poruncă*: *Least*. 274[r], Ms. 1780: 212[v]: *ca o* ***tocmală*** *şi o* ***leage***; VM 1766: 268[v]: *ca un* ***ustav*** *a* ***legii***; Costachi 1814: 199[r]: *ca pre un* ***hotar*** *şi ca pre o* ***leage***; Stăniloae 1980: 438/ 23: *ca* ***îndreptar*** *şi* ***lege***; Corneanu 1994: 532: *ca o* ***poruncă*** *şi* ***lege***; PG 1177: *εἰς* ***ὅρον***, *καὶ* ***νόμον*** */****norma lege****que* (1178); Fr. (27): *elles se font* ***une loi*** *de marcher sur ses traces et de* ***suivre*** *le genre de vie qu'il mène*.

Dacă unul din termenii expresiei este tradus – slavonul ***глъ[б]инеи*** ‘βάθος, profunditas’ este redat prin *adâncul* –, nu acelaşi lucru se întâmplă cu celălalt – ***бг҃ословїа*** –, pe care Varlaam îl împrumută cu forma din original: *bogoslovia*. Costachi realizează un calc lexical de expresie, inversând ordinea elementelor componente din gr. *θεο-λογίας*: *cuvântării de Dumnezeu*, necunoscând neologismul corespunzător (vezi traducerea lui Corneanu). Din nou se poate constata dependenţa traducerii lui Stăniloae de cea a lui Costachi, căci acesta păstrează calcul lexical realizat de Costachi, indicând între paranteze semnificaţia şi echivalenţa modernă: *Least*. 288[r], Ms. 1780: 224[r]: *în iad,* ***adecă întru adâncul bogosloviei***; Costachi 1814: 206[v]: *în iadul* ***cuvântării de Dumnezeu***; Stăniloae 1980: 460: *în iadul* ***cuvântării de Dumnezeu (al teologiei)***; Corneanu 1994: 552: *în iadul* ***teologiei***; PG 1205: *εἰς ᾅδην* ***θεολογίας*** */ ad* ***inferos*** *in rerum* (1206).

## Bibliografie

**a. Izvoare şi lucrări de referinţă**


BAILLY: M.A. Bailly, *Dictionnaire grec – français*. Rédigé avec le concours de M. E. Egger, Paris, Librairie Hachette, 1915.

CIHAC: A. de Cihac, *Dictionnaire d'étymologie Daco-Romane*, partea I: *Elements latins*; partea II; *Elements slaves, magyars, turcs, grecs-moderne et albanais*, Francfort/M., 1870.

Corneanu 1994: Nicolae Corneanu, *Scara raiului precedată de Viaţa pe scurt a lui Ioan Scolasticul şi urmată de Cuvîntul către Păstor*, traducere, introducere şi note de mitropolit Nicolae Corneanu, Timişoara, Editura Amarcord.

DLRLV: Mariana Costinescu, Magdalena Georgescu, Florentina Zgraon, *Dicţionarul limbii române literare vechi*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1987.

Fr.: John Climacus, *L'Echelle sainte*, translate by Placide Deseille, published 1996 by Abbaye de Bellefontaine (first published 1978) (vezi http://www.livres-mystiques.com/partietextes/Climaque/Echelle/climaque.htm.).

L: *Leastviţa*, ms. rom. BAR, nr. 5419.

MIKLOSICH = Franz Miklosich, *Lexicon paleoslovenico-graeco-latinium*, Vindobonae, Guilelmus Braumueller, 1862–1865.

PG: *Patrologia graeca*, vol. 88, editor J.P.Migne.

Scriban 1939: August Scriban, *Dictionaru limbii româneşti (Etimologii, înţelesuri, exemple, citaţiuni, arhaizme, neologizme, provincializme)*, Iaşi, Institutul de Arte Grafice „Presa Bună".

Stăniloae 1980: Dumitru Stăniloae, *Filocalia sau culegere din scrierile Sfinţilor Părinţi care arată cum se poate omul curăţi, lumina şi desăvârşi*, vol. IX, *Scara sfântului Ioan Scărarul şi învăţăturile lui ava Dorotei*, traducere, introducere şi note de Dumitru Stăniloae, Bucureşti, Editura Institutului Biblic şi de misiune al Bisericii Ortodoxe Române.




**BDD-A1082 © 2012 Institutul de Filologie Română „A. Philippide"**
**Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-23 15:01:25 UTC)**

VC 1814: Veniamin Costache, *Scara raiului*, Tipografia Mănăstirii Neamţului, 1814.
VM 1766: Vartolomeu Măzăreanu, *Leastviţa*, ms. rom. BAR, nr. 2959.

**b. Literatură de specialitate**

Dimitriu 1970: C. Dimitriu, *Vocabularul limbii române vechi. Studiu statistic* (teză de doctorat), Iaşi.
Fecioru 1952: D. Fecioru, *Manuscrisele de la Neamţu. Traduceri din Sfinţii Părinţi şi din scriitorii bisericeşti*, în „Studii teologice", seria II, anu IV, sept. – oct., p. 459–487.
Gafton 2001: Alexandru Gafton, *Evoluţia limbii române prin traduceri biblice din secolul al XVI-lea*, Iaşi, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza".
Gheţie 1975: Ion Gheţie, *Baza dialectală a românei literare*, Bucureşti, Editura Academiei.
Gheţie, Mareş 1974: Ion Gheţie, Alexandru Mareş, *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, Bucureşti, Editura Academiei RSR.
Ghibănescu 1914: Gh. Ghibănescu, *O nouă lucrare a Mitropolitului Varlaam (Leastviţa lui Ioan Scarariul)*, în „Arhiva", XXV (1914), nr. 3–4, p. 65–107.
Grecu 1942: Vasile Grecu, *Învăţăturile lui Neagoe Basarab, Domnul Ţării Româneşti (1512–1521). Versiunea grecească editată şi însoţită de o introducere şi traducere în româneşte de Vasile Grecu*, în Academia Română, „Studii şi cercetări", LX, Bucureşti, Imprimeria Naţională.
Ivănescu 2000: G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iaşi, Editura Junimea.
Mihăilă 2002: G. Mihăilă, *Contribuţii la etimologia limbii române*, Bucureşti, Editura Univers Enciclopedic.
Munteanu 1995: Eugen Munteanu, *Studii de lexicologie biblică*, Iaşi, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza".
Munteanu 2004: Eugen Munteanu, *Interferenţe lingvistice greco-române în actul traducerii (Mărgăritarele lui Ioan Hrisostomul, Bucureşti, 1691)*, în „Analele Universităţii «Alexandru Ioan Cuza»", secţiunea IIIe. Lingvistică, tomurile XLIX–L, *Studia lingvistica et philologica in honorem D. Irimia*, p. 349–365.
Olteanu 1970: Pandele Olteanu, *Metoda filologiei comparate în studierea izvoarelor şi în identificarea versiunii neogreceşti a operei Scara tradusă de mitropolitul Varlaam*, în „Mitropolia Olteniei", XXII, nr. 5–8, Craiova, p. 543–567.
Panaitescu 1959: P.P. Panaitescu, *Catalogul manuscriselor slave din Biblioteca Academiei RPR*, vol. I, Bucureşti, Editura Academiei;
Panaitescu 2003: P. P. Panaitescu, *Catalogul manuscriselor slavo-române şi slave din BAR*, vol. II, Bucureşti, Editura Academiei.
Paul 1964: Mihai Paul, *Leastviţa (Scara raiului)* – traducerea lui Varlaam de la Secu într-o nouă redacţie, în „Biserica Ortodoxă Română", nr. 11–12, p. 1069–1084.
Stăniloae 1980: Dumitru Stăniloae, *Filocalia sau culegere din scrierile Sfinţilor Părinţi care arată cum se poate omul curăţi, lumina şi desăvârşi*, vol. IX, *Scara sfântului Ioan Scărarul şi învăţăturile lui ava Dorotei*, traducere, introducere şi note de Dumitru Stăniloae, Bucureşti, Editura Institutului Biblic şi de misiune al Bisericii Ortodoxe Române.
Strempel 1978–1992: George Strempel, *Catalogul manuscriselor româneşti*, vol. I–IV, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.
Teodorescu 1984: Mirela Teodorescu, *Răspunsul împotriva catihismului calvinesc.* Ediţie critică, studiu filologic şi studiu lingvistic de Mirela Teodorescu, Bucureşti, Editura Minerva.
Zgraon 1976a: Florentina Zgraon, *Consideraţii filologice asupra primei traduceri manuscrise a Scării lui Ioan Sinaitul*, în „Limba română", XV, nr. 3, p. 275–287.
Zgraon 1976b: Florentina Zgraon, *Un neologism de origine latină în prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în „Limba română", XV, nr. 5, p. 624–626.



BDD-A1082 © 2012 Institutul de Filologie Română „A. Philippide"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-23 15:01:25 UTC)

Zgraon 1977: Florentina Zgraon, *Manuscrisele româneşti ale Leastviţei până la jumătatea secolului al XVIII-lea. Probleme de filiaţie*, în „Limba română", XXVI, nr. 5, p. 517–531.

## Evolution of the Romanian literary language in successive versions of The Ladder of Divine Ascent. Lexical level (II)

In order to illustrate the dynamic of Romanian language over four centuries (the aim of the study), we focused on *Letter to a Shepherd* and selected six variants from the multiple versions in Romanian. We had as a comparison base the Romanian manuscript no. 5419 (Varlaam's translation) and used, for the 17th century, the Romanian manuscript no. 434 and no. 2511 – which maintain *Leastviţa'*s writing pattern. For the 18th century, we used Vartolomeu Măzăreanu's translation – Romanian manuscript no. 2959 – from 1766 and a manuscript from the Library of Metropolitanate of Moldavia and Bukovina, copied in 1780, while for the 19th century we foud useful the first printed translation, made in Greek in 1814, belonging to Veniamin Costachi. As for the modern age, Corneanu's translations, respectively Stăniloae and a translation from French represented our work instruments. The study reveals the dynamic of the Romanian language based on the religious terminology aspect aspect of religious terminology, and does not leave aside the structural vocabulary. The comparison will trace, in general, the replacement of the Slavonic language constructions used by Varlaam in a period when the Romanian literary language had sufficient "semantic gaps" to justify ad-hoc the loan words borrows from the language of the translated text and also other circumstances. Examples of words from Varlaam's translation that remained in the religious vocabulary will be emphasized, too.



**BDD-A1082 © 2012 Institutul de Filologie Română „A. Philippide"**
**Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-23 15:01:25 UTC)**